

DONA, LITERATURA I SOCIETAT: L'HUMOR A COSTA DE L'HETERA ALS «FRAGMENTS DE COSTUMS» DE LA COMÈDIA ÀTICA.*

Rubén J. Montañés Gómez

Universitat Jaume I

Per al propòsit d'obtenir una imatge, com més propera millor a la realitat –allò que en diem «veritat històrica»– de qualsevol aspecte concret d'un període determinat, no és nova, ni mancada d'èxits, la utilització de fonts literàries. Aquesta, és clar, ha de fer-se amb l'escaient prudència; en el cas de la història moderna i contemporània, les esmentades fonts –novel·la, essencialment (Serna, 2003: 228, 231)– han de ser contrastades amb documentació i dades d'una altra mena, i això per la senzilla raó, de què l'historiador és ben conscient, que la literatura és, fonamentalment i definitòria, ficció.

Quan aquesta utilització de fonts literàries ateny al món antic, la prudència ha de ser encara més gran. D'una banda, perquè el filòleg –i ací caldria dir-ne: *Philologia ancilla Historiae*– compta amb un *corpus* finit i limitat de documentació escrita, rarament ampliable; d'una altra banda, perquè precisament aquesta distinció entre fonts literàries i històriques no és fàcil, i a la mateixa Antiguitat ja hi havia plena consciència d'això i reflexions al respecte, com ara les jocoses de Lucià (*Històries verídiques*, I 1-4). L'èpica era sentida com a història; la historiografia conté, de bon principi, nombrosos elements de l'èpica i del mite.

Quan l'objecte d'estudi és la dona al món antic, en línies generals podem dir que la investigació al respecte a través de les fonts historiogràfiques ens ofereix la imatge d'una marginació, que pren sovint la forma de la ignorància: la dona existeix, però no es parla d'ella, o es parla poc, amb embuts, amb tot de pudors i prejudicis, i essencialment des d'una òptica masculina.

Cal dedicar una especial atenció, doncs, a les fonts d'índole literària, que en gran part ens proporcionen els elements d'una inveterada misogínia. Aquesta és especialment evident a la comèdia àtica, però els seus testimoniatges ens resulten especialment valuosos. La tragèdia presenta un món d'herois i, de retop, d'heroïnes «salvades» del vituperi en llur dignitat tràgica; en tant que la comèdia, gènere de masses per excel·lència, presenta o pretèn presentar a l'engrós homes i dones reals –o a déus i deesses comportant-se com a homes i dones, que per al cas és el mateix–.

* Aquest article ha estat possible gràcies al projecte d'investigació *Recursos de comicitat en la literatura grega* (BFF2001-3143), finançat pel MEC.

Poc importa que la realitat quotidiana de les dones i de la relació d'aquestes amb els homes no fos ben bé tal com la mostra la comèdia. Aquesta és populista, i doncs conservadora. Diu a la gent –hi llegirem: als barons– allò que vol sentir. D'una manera o d'una altra, per descripció o per transgressió, ens proporciona un ideari; potser no ens exposa directament com era una societat, però sí com aquesta societat es pensava i es concebia a ella mateixa. La comèdia no és una imitació absoluta de la realitat; si ho fos, n'obtindríem un mimetisme gens atractiu que deixaria el teatre desprovist de la seua raó essencial. Entre literatura i referent hi ha sempre una distància; també, per tant, n'hi ha entre món escènic i món real. Pel que fa a la comèdia, emperò, aquesta franja de separació experimenta un deliberat torcement, més encara, una distorsió. D'aquesta distorsió, que té la finalitat específica i deliberada de fer riure, en deiem comicitat, o si es vol, més genèricament, humor. La seua interpretació implica el coneixement dels codis que la fan possible, tot partint del fet que l'humor, la rialla, són fenòmens col·lectius i socials; hom riu acompanyat, primer element amb que es van trobar els estudis al respecte (Bergson, 1900). Per això un sentit de l'humor concret ens palesa una societat concreta.

Al llarg de les següents pàgines ens proposem analitzar una de les manifestacions femenines més productives a la comèdia, la prostituta –hetera, com veurem, no és sinó un eufemisme– i posar-la en relació amb el seu referent real, tant com ens siga possible. Advertim que només de manera incidental farem servir textos d'Aristòfanes, tot i ser aquest sens dubte l'autor còmic més conegut, i únic del qual conservem obres senceres. La producció còmica àtica, òbviament, és molt més gran que l'aristofànica.

Hom hi distingeix, convencionalment, tres grans períodes cronològics: la Comèdia Antiga, que arribaria fins a les comèdies conservades de l'esmentat autor, a excepció de *L'assemblea de les dones* i *Plutus*, que pertanyen ja al següent període; la Comèdia Mitjana seria precisament la producció còmica des dels primers anys del s. IV aC fins a l'any 321/20 aC, o si així ho preferim, entre *L'assemblea de les dones* i *La ira* de Menandre, obra que convencionalment marca el principi del tercer i darrer període, la Comèdia Nova. Vora la meitat dels comediògrafs que tractarem pertanyen a la Comèdia Mitjana, on trobem una decidida preferència per allò que podríem dir «comèdia de costums», la qual cosa justifica el títol –potser conceptualment poc ortodox– del present article. El motiu, en gran part, rau al fet que la font de la major part de fragments de comèdia és l'obra d'Ateneu *El sopar dels erudits*, d'ambient convivial i desenfadat. Aquest caràcter fragmentari dels textos, que sovint queden reduïts a petites unitats de comicitat focalitzada, properes a l'acudit, ens facilita el seu tractament global, però ens imposa una cautela extrema a l'hora de traure'n conclusions.

MISOGÍNIA PER IGUAL: HONESTES I HETERES

La tradició misògina, tan evident a la comèdia àtica, enfonsa les seues

arrels, si més no, al mite sobre la creació de la dona d'Hesíode (*Teogonia* 570-612), i un dels seus representants més coneguts el constitueix el *Catàleg de les dones* de Semònides (1 D) (Cantarella, 1981: 39-62). Com hem dit, els poemes homèrics, i els tràgics, dignifiquen en gran mesura els personatges femenins, però Aristòfanes es manté en la línia de presentar la dona amb els tons més negatius. Lisístrata o Praxàgora, protagonistes, respectivament, de la comèdia homònima i de *L'assemblea de les dones* eixen una mica millor parades; però només en aparença. Lisístrata és intel·ligent i triomfadora, però els seus coneixements els va aprendre escoltant seu pare i altres homes majors: «Jo certament sóc dona, però tinc seny; per mi mateixa tinc bastant de prudència, i atès que he sentit molts discursos del meu pare i d'altres més grans que jo, no tinc pas una instrucció dolenta» (vv. 1124-27);¹ val a notar especialment l'adversativa del primer vers. En realitat Lisístrata és l'«anti-dona»: vehicula totes les burxades del poeta –i de l'espectador mitjà– contra la dona, i els confereix carta d'autenticitat pel fet de ser, ella mateixa, una dona.² Praxàgora és un personatge menys definit, però també va aprendre allò que sap escoltant els homes: «En el temps de les proscripcions vaig viure amb el meu home a la Pnix; hi escoltava els oradors i en vaig aprendre» (*L'assemblea de les dones*, vv. 243-44).

Però a banda d'aquestes dues figures utòpiques, ja les respectives col·laboradores més immediates són un bon mostrari dels vicis femenins. Les dones són golafres, embriagues, vicioses; Lisístrata, i sobretot Praxàgora es mostren molt crítiques amb les altres dones. A les tragèdies d'Eurípides, les dones tenen «solidaritat de gènere»; a Aristòfanes, tot el contrari (Pomeroy, 1975: 133). Per al dibuix d'aquest quadre, és prou la lectura de les anomenades «comèdies femenines» d'Aristòfanes, i en especial *Les dones a les Tesmofòries* (en tota la seua extensió) i *L'assemblea de les dones* (vv. 224-28³ i 466-518). Aquestes qualitats, i sobretot la lascívia, s'accentuen amb els anys: vegeu sinó la vella de *Plutus* (vv. 975 ss).

En línies generals, podem dir que la Comèdia Mitjana conserva la visió aristofànica, amb una important variació: les qualitats negatives que Aristòfanes adjudicava al conjunt de les dones –i per tant, de les dones lliures– són transferides, o si volem dir-ne així, restringides pels comediògrafs a les heteres; en tant que les aparicions a l'escena còmica de les dones lliures minven fins al punt de resultar rares. Excepció feta de les esclaves

1. Quant a les comèdies completes d'Aristòfanes, les traduccions emprades en aquest article són les de Manuel Balasch, publicades per la Fundació Bernat Metge. Les traduccions dels fragments de comèdia –fetes sobre el text de l'edició de Kassel i Austin si no indiquem el contrari– són nostres, fruit d'anys d'investigació sobre comèdia, juntament amb els drs. Jordi Sanchis Llopis i Jordi Pérez Asensio, que en gran part inclou la traducció dels textos, tant al català com a l'espanyol.

2. Un bon resum de la visió actual d'aquest personatge és el de Rodríguez Monescillo (2004).

3. Aristòfanes hi és especialment punyent: «[Les dones] fan la punyeta a llurs marits com abans, amaguen els adúlter a dins de casa seva com abans, es fan d'amagat menges exquisides com abans, els agrada beure vi pur com abans, i fornir les engresca, com abans».

—de papers sempre molt circumstancials i poc importants, almenys si els comparem amb els dels esclaus—, i d'alguna altra aparició que mereix, per excepcional, un detingut comentari, seguir la figura de la dona a la comèdia equival a seguir el personatge de l'hetera.

L'HETERA OMNIPRESENT

En proporció al total de mencions o aparicions de la dona als fragments de comèdia, aquelles que fan referència a prostitució o a metàfores relacionades representen una quarta part; es concentren, especialment, als autors de la Comèdia Mitjana. Vegem les característiques fonamentals del personatge, tant a la vida real com a l'escena còmica ateneses.

Per oposició a l'honesta dona casada, reclosa al gineceu, mancada de formació i dedicada quasibé en exclusiva a engendrar i criar fills i a les tasques de la llar, l'hetera, des de certes visions modernes poc crítiques, es troba envoltada d'una aura de seducció, de refinament, de vida cultural. Fins i tot hom ha pretès diferenciar absolutament la professió d'hetera i la prostitució, comparant aquella a institucions semblants a la que a la cultura japonesa representa la *geisha*.

La realitat no és tan atractiva, i els textos antics no fan bona de cap manera aquesta errònia visió moderna a què ens hem referit. Considerem, d'entrada, que el mot *ἑταῖρα* no és sinó un eufemisme per *πόρνη*, de manera semblant al llatí *amica*; com ho trobem ben clar a Ateneu (XIII 571 A): «D'aquelles que treballen per un sou, en diuen companyeres, i de rebre un sou pel tracte carnal, fer de companyeres, i ja no en fan referència a l'ètim, sinó per a expressar-se de forma més decorosa; també per això, Menandre, a *El depòsit*, distingint els companys de les companyes, afirma (fr. 287):

Perquè heu fet una obra no de companys ~ ~
 ~ ~ ~ ~ ~ ; que tot i ser les mateixes lletres
 no fan la salutació massa decorosa.

Que a banda de l'eufemisme ens presenta un exemple dels jocs de paraules possibles sobre el mot, per semblança entre *ἑταῖρα*, el seu masculí *ἑταῖρος* i/o l'adjectiu *ἑτερος* α ο ν, «altre». Pretendre, doncs, traduir *ἑταῖρα* afegint al substantiu «prostituta» el complement «de luxe» és capciós i no se sosté. A la Comèdia Antiga el substantiu habitualment utilitzat és *πόρνη* i altres obscenitats (Henry, 1988: 17); *ἑταῖρα* apareix utilitzat per primera vegada per Aristòfanes (*La pau*, v. 440). Potser en alguna ocasió pareix que a l'eufemisme s'associa una consideració positiva, vegem el poeta Anàxilas, de la Comèdia Mitjana (fr. 21):

I si una, mesurada † i que en resposta
 a aquells que quelcom li demanen, s'ofereix a donar-los gust,
 per la seua «companyonia» el nom de «companya»
 se li atribueix. I tu ara, tal com dius, és això

- 5 que no d'una prostituta, sinó d'una «companya»
t'has ben enamorat. És, almenys,
una dona sense falsia.
(B.) Una dama sens dubte, per Zeus.

Per a utilitzar, a la mateixa comèdia, tots dos mots com a sinònims en una virulenta diatriba contra les heteres, on cita pel nom algunes de molt conegudes (fr. 22):

- Dels homes que una vegada van estimar una hetera,
Àqui podria anomenar una nissaga més criminal que aquesta?
ÀQuin ésser, doncs, malcarada dragona, o Quimera que foc rebufa,
o Caribdis, o Escilála de tres caps, gossa marina,
5 Esfinx, Hidra, lleona, escur«ó i alats llinatges d'Harpies,
ha arribat a l'extrem d'aquesta execrable ra«a?
No n'hi ha: aquestes, totes les calamitats ultrapassen.
Cal passar-hi revista des de bon principi, la primera Plangó,
que, com la Quimera, amb el foc els bàrbars anorrea.
10 un sol genet, emperò, s'apoderà dels seus recursos:
en efecte, arrabassant tots els seus estris marxava de casa seua.
I a més, aquells que s'ajuntaven amb Sinope, que no ho fan ara amb Hi-
dra?
Aqueixa és una vella, però ha brostat Gnatena a vora seu,
de manera que els que escapen de aquella tenen una doble calamitat.
15 Nanni, ara, en què sembla diferenciar-se d'Escilála?
Què no ha escanyat ja dos companys i va encara a ca«a
de un tercer? Però la barca † tocà terra † amb un rem d'avet.
Frine, fa de Caribdis en un lloc no llunyà,
i ha pres el timoner i se l'ha cruspit amb nau i tot?
20 ¿Y no es Teano una sirena depilada?
Cara i veu de dona, però les cames d'una merla.
Esfinx tebana totes las prostitutes poden anomenar-se,
que res no xerren clar i net, sinó en certs enigmes,
sobre cóm estimen i besen i s'ajunten amb plaer.
25 Llavors diu: «Tant de bo tingués de quatre peus un † sofà † o una poltrona!»,
llavors «Un de tres peus», llavors «Una xicota de dos peus».
I aleshores qui això comprèn s'allunya tot seguit, com <Edip>,
decideix que no l'ha vista, i tot i a contracor, només ell se salva.
Perè aquells que aspiren a ser estimats, a l'acte anulàlats queden
30 i són transportats amunt, a l'èter. Ras i curt, ni una sola
bèstia n'hi ha que siga més abominable que una hetera.

Tornarem més endavant a les esmentades heteres; potser la de més anomenada fou Sinope, esmentada per Demòstenes: «Sinope... i Fanòstrata, prostitutes» (*Contra Androció*, XXII 56), i del qual nom va derivar Alexis, un dels autors més prolífics de la Comèdia Mitjana, el verb *συνωπίζω*, «sino-pejar» (fr. 109).

Tot plegat, doncs, tant *ἑταίρα* com *πόρνη* s'oposen a *γαμετή*, «dona casada», que val per «honesta», segons que empra els mots el comediògraf Fileter (fr. 5; el fr. 8 és idèntic, a manca del v. 1):

Que n'és de tendre, Zeus, i complaent el seu esguard!
No en va hi ha un temple d'Hetera⁴ onsevulla,
pero no d'Esposa en cap lloc de l'Hèl·lada.

En canvi, l'hetera surt perdent per comparació, no amb la dona casada, sinó amb la jove honesta amb la qual és necessari el joc de la seducció; vegem Timocles, poeta de la Comèdia Mitjana (fr. 24), que expressa idees semblants a aquelles que trobem a Ovidi (*Art d'estimar*, II 233-236):

Quina diferència tan gran hi ha entre passar la nit
amb una joveneta o amb una meuca. Caram,
la fermesa, la color, l'alè... déus!
Que no estiga tot molt disposat, que calga
5 travar combat i rebre galdades i fins i tot
 colps de suaus mans; quin plaer,
 per Zeus el més gran!

El caràcter estable de la relació entre hetera i client, emperò, pot unir tots dos mots, com mostra Amfis (fr. 1), poeta de la Comèdia Mitjana com l'anterior:

Que potser una hetera, com a esposa, no es més
afectuosa que una dona legítima? Molt més i amb raó de sobra.
Aquesta, en efecte, per llei resta amb desdeny a casa,
pero aquella sap que con les seues maneres ha de guanyar-se
5 un home o cal anar a la recerca d'un altre.

L'expressió que apareix al v. 1 és *γαμετή*^{sc} *ἑταίρα*. Un exemple, ja en Comèdia Nova, el trobem a *La dona de Samos* de Menandre (v. 130): la protagonista és una hetera que conviu amb Dèmeas, l'«espòs», i fins i tot li dóna un fill. També a la comèdia del mateix autor *La tosquirada* (v. 489) la xica que al capdavant resulta ser lliure – paradigma de la «falsa hetera» és considerada per Polemó com a *γαμετή*^{sc}.

Aquest caràcter estable i durador de les relacions entre hetera i client, tant com la residència conjunta, fan pensar en la institució del concubinat contemplada pel dret romà, basada en la desigualtat social: una forma conjugal legal, de rang inferior al matrimoni, consistent en la cohabitació d'un ciutadà amb una dona de baixa condició, esclava o lliberta. El concubinat, emperò, suposa alguna mena de contracte, genera alguna mena de drets

4. Els atenesos es referien al temple d'Afrodita com «el temple d'Hetera» (Hesiqui ε 6481, Foci 24.23).

i obligacions i no és immediatament anul·lable; però no és això el que es desprèn del lament d'una hetera a Fenícides, autor de la Comèdia Nova (fr. 4):

- Per Afrodita, ja no em ve de gust viure,
Pítias, fent d'hetera. Adéu; no em parles;
he fracassat; res no m'ha anat bé; vull descansar.
Només posar-me a l'ofici vaig tenir un amic
- 5 militar; aquest tothora em contava
les batalles, i mentre parlava m'ensenyava les ferides,
però res no aportava. Afirmava haver rebut
una gratificació de part del rei, i això sempre
deia; per aquesta gratificació que dic,
- 10 el malhaurat em va tenir un any... gratis.
El vaig deixar, prenc un altre,
metge. Aquest portava molts a casa:
tallava, cremava, era pobre i vulgar.
Aquest se'm va mostrar més funest que l'altre:
- 15 aquell em contava històries, però aquest feia morts.
La fortuna m'aparellà amb un tercer, filòsof,
amb barba, mantell sorrut i discurs.
Hi vaig anar a caure en una calamitat palesa;
perquè res no em donava. † A qui li'n demanava, † deia
- 20 que no són bons els diners. «Que siguin dolents,
dona-me'ls, doncs, deixa'ls anar!». No feia cas.

Al respecte, un passatge de Demòstenes, precisament d'un discurs per un cas de prostitució, és sovint indicat com a criteri diferenciador: τὰ μὲν γὰρ ἑταίρα ἥδονῃ ἔνεκ' ἔχομεν, τὰ δὲ παλλακὰ τῇ καθ' ἡμέραν θεραπείᾳ τοῦ σώματος, τὰ δὲ γυναῖκα τοῦ παιδοποιεῖσθαι γινησίῳ καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν «Perquè tenim les heteres [ἑταίρα] per plaer, les concubines [παλλακὰ] per al servei quotidià del cos, i les dones [γυναῖκα] per tal d'engendrar fills legítims i tenir guardiana fidel dels afers domèstics» (*Contra Neera*, LIX 122, 4-7). Lluny de clarificar, al nostre entendre més aviat produeix l'efecte contrari. D'una banda, no fa cap distinció entre πόρνη i ἑταίρα, i aquest mot pareix emprat com a simple eufemisme d'aquell; però a més a més introdueix un element de confusió amb el mot παλλακή, la traducció del qual, sancionada pel costum, és «concubina»; tanmateix, literalment significa «xica jove» i Pòl·lux (IV 143 ss.) situa la màscara de la παλλάκη entre les d'hetera. Podem interpretar que es tracta de l'hetera retirada per un client per a la seua relació en exclusiva, i entendre la traducció «concubina» en un sentit genèric d'«amistan«ada» (Herter, 1900: 66; menys clarament, Cantarella, 1981: 78-82; tamé Mossé, 1995: 38-40). Els límits entre una i altra mai no van estar massa clars. En qualsevol cas, els restants personatges de *La dona de Samos* de Menandre miren la παλλακὴ Crisis com a hetera (Henry, 1988: 4-5).

És clar que, aleshores com ara, hi havia diversos nivells de prostitució; sens dubte, existiren heteres d'alta volada. Però, pressumptament, no van ser massa, i no val a idealitzar l'ofici a partir de la seua imatge. Quant als orígens, a Atenes la prostitució se'ns presenta en estreta connexió amb l'esclavitud; la tradició atribuïa a Soló haver instituït bordells, on haurien treballat esclaves. Vegem novament Ateneu (XIII 569 DE): «[...] Que Soló va ser el primer que, pel vigor dels joves, va establir en locals meques que havia comprat [...] que va ser el primer a erigir un temple d'Afrodita Pandemos finan«at amb els guanys recaptats per les dones que s'oferien públicament als locals». Atribuir a Soló aquesta institució pot emmarcar-se al tòpic grec d'invocar un $\pi\rho\omega\tau\omicron\varsigma$ $\epsilon\upsilon\rho\omega\nu$, un inventor, de qualsevol activitat; però no és gens inversemblant que copiàs en part algun culte oriental de prostitució sagrada (Herter, 1900: 61). Se'n fa ressó, entre altres, Filemó, autor de la Comèdia Nova (fr. 3):

- Tu ho vas trobar per a tots els homes, Soló;
perquè diuen que fores el primer a veure, per Zeus,
aquest afer, únic popular i salvador
(i m'escau, Soló, dir-te a«ò),
5 en veure la ciutat plena de joves
i que aquests, per urgir-los llur natura
erraven cap a allò que convenient no era,
va comprar i ubicar per diversos llocs dones
d'accés públic per a tothom i amanides.
10 Estan nues, no t'enganyes; mira-ho tot.
És això que no et trobes bé, tens
= - ~ - † Cóm? † La porta és oberta.
Un òbol; fes el salt cap endins. No hi ha ni un sol
escarafall, ni ximpleria, ni es fa enrere,
15 sinó de seguida, la que tu vols i la manera que vols.
Te'n vas; digues que ho laments, t'és aliena.

Aquestes dones, doncs, atreïen els clients al carrer, davant dels bordells on exercien el seu ofici; recordem que el verb llatí *prostituo* vol dir exactament això, «estar davant», és a dir, «exposar, oferir». En la pràctica, els carrers en general, i especialment determinades cruïlles, eren transitats d'habitud per les prostitutes, fins a tal punt que un fragment còmic *adéspoton* (223), de font lexicogràfica, fa: $\sigma\pi\omicron\delta\eta\sigma\iota\lambda\alpha\upsilon\rho\alpha$... η πόρνη ... $\pi\alpha\rho\alpha$ τὸ διατρίβειν τὰ πολλὰ ἐν ταῖς ὁδοῖς, «Follacamins ... la prostituta ... per passar la major part del temps als carrers». L'accessibilitat d'aquesta mena de prostitutes, i la seua manifesta presència a les vies públiques, pren a Eubul trets de parada militar (fr. 67, repetit quasi per complet al fr. 82):

- Qui, en efecte, maridatges furtius celebra enmig la foscor,
 cóm no ha de ser de tots el més miserable?,
 Quan li és possible a qui contempla les xicotes al sol
 nues, una rere l'altra, en ordre de batalla formades,
 5 en vestits de fina elaboració disposades, com
 aquelles que l'Eridan amb les seues aigues pures atèn,
 comprar por una monedeta el plaer,
 i no perseguir una Cipris furtiva, el més vergonyós
 de tots els desgavells, per vanitat que no per desig.
 10 Jo almenys per la desgraciada Hèlálada m'entristisc,
 la que a Cídias rebutjà com a cap de flota.

Potser es tracta del parlament d'un proxeneta, publicitant els bons serveis del seu ofici. La mateixa idea, és a dir, la inconveniència de cometre adulteri amb una dona lliure, front als avantatges d'acudir als bordells barats, la trobem expressada amb moltes confluències per Xenarc, també poeta de la Comèdia Mitjana (fr. 4):

- Coses terribles, terribles i intolerables
 a la ciutat fan els més joves.
 Perquè hi ha joves molt belles
 als bordells, que hom pot veure
 5 escalfant-se al sol, descobertes de pit,
 nues i una rere l'altra formades en columna;
 hom en pot escollir aquella que li plaga,
 prima, grossa, rodona, alta, arronsada,
 jove, vella, de mitjana edat, més granada,
 10 sense plantar una escala per a entrar-hi d'amagat,
 ni per un forat del sostre esmunyir-se cap avall
 ni introduir-se amb artificio entre munts de palla.
 Perquè elles mateixes s'apressen a arrossegat cap endins
 aquells que són ancians tot anomenant-los
 15 «papanets», i «tetets» els altres més joves.
 I pots aconseguir cadascuna d'aquestes sense por, barata,
 de dia, cap al tard, de totes les maneres;
 però les altres, ni pots veure-les ni, si les veus, fer-ho clarament,
 sempre tremolant i amb por
 20 {mort d'esgarriant«a, amb l'ai al cor}
 < >
 Aquestes, doncs, senyora marina Cipris, cóm
 se les poden follar, quan en moure's cap a elles
 recorden les lleis de Dracó?

Aquest va continuar sent el nivell més baix de prostitució; per bé que hi havia una certa diversitat de preus, en línies generals pareix que no eren elevats (Herter, 1900-71-72). Tanmateix, una esclava podia aconseguir la llibertat comprant la manumissió amb diners manllevats —per exemple, a

un client o clients habituals— que tornaria després amb els seus guanys com a prostituta lliure (Blundell, 1995: 147-148).⁵ Aquesta sembla haver estat una situació normal, però no sabem com n'era, d'abundant. El cert és que, malgrat els orígens relacionats amb l'esclavitud, les fonts antigues ens presenten d'habitud l'hetera com a lliure. Més difícil és discernir quina era exactament la seua condició. Una esclava lliberta quedava en un nivell jurídicament semblant al dels metecs. D'aquesta manera pot haver-se produït la impressió que una gran part de les heteres eren estrangeres; però això ens pareix discutible. Figures cimeres de l'ofici, en realitat prou anecdòtiques, com ara Aspàsia,⁶ nascuda a l'estranger, pareixen projectar-se sobre tota la categoria.

Atenes, com a gran ciutat, atraïa molts estrangers que hi acudien a la recerca de treball; i entre aquests, hi hauria dones que exercirien la prostitució, bé per haver-hi arribat amb aquest deliberat propòsit, o bé perquè la misèria i les dissorts els hi havien portat; un exemple en podria ser el model grec de l'hetera Crisis, personatge central de *La dona d'Andros* de Terenci.

També és cert que la vida de reclusió que els ciutadans atenesos imposaven a les seues dones no afavoria que aquestes s'hi dedicassen. Però, al capdavant, ens resulta difícil de creure que la major part de les prostitutes fossen estrangeres, per molt que els atenesos afavoriren aquesta versió. Seria tan inversemblant com ara prendre literalment Ateneu (XIII 569 E), quan diu que Aspàsia importava dones per a dedicar-les a la prostitució, i que Grècia en va quedar plena; hi ha un ressó del passatge de *Els acarnesos* d'Aristòfanes que li atribueix la causa de la guerra del Peloponnès (vv. 527 ss.). En la pràctica, un remanent de població femenina «ciutadana»⁷ pot haver-se vist abocat a la prostitució: les casades repudiades pels marits, per alguna acusació de seducció o violació, i fins i tot les solteres en aquest tràngol. Totes aquestes dones quedaven convertides en proscrites que mai no trobarien un —altre— marit (Pomeroy, 1975: 105; Lefkowitz, 1996: 75). Un exemple que s'adiu perfectament a aquesta possibilitat ens l'ofereix Llucià en Corina, la qual, havent mort el seu pare, un artesà del Pireu, és dedicada a la prostitució per la seua mare Cròbila en arribar a l'edat escaient, per tal d'eixir de la misèria (*Diàlegs de les meretrus*, VI, 1).

Així mateix, uns pocs noms d'heteres que es van moure amb desimboltura entre estadistes, filòsofs i artistes, pareix conferir a totes les heteres una bellesa, una sofisticació i un conreu intel·lectual que mai no va ser un fet ni de bon tros generalitzat. Aspàsia i el seu tracte amb Pèricles i Sòcrates; Timandra amb Alcibiades; Tais amb Alexandre; Lais amb Aristip;

5. S'hi fa una bona exposició dels diversos nivells de prostitució, per bé que manté l'equivoc d'adjudicar a ἑταῖρα el significat de prostituta de luxe: «These were sophisticated beauties...»

6. El cert és que Aspàsia resulta una personalitat seductora a tots els nivells, un bon i actualitzat estudi sobre la qual el proporciona Plácido (2004).

7. Per dir-ne d'alguna manera. No hi ha «ciutadanes ateneses»; hi ha esposes, filles, germanes... dones, al capdavant, de ciutadans atenesos (Sommerstein, 1980: 395).

Lagisca amb Isòcrates; Glícera amb Menandre; Gnatena amb Dífil; Frine amb Praxíteles, i Leòncion amb Epicur, són casos de molta fama però que es poden comptar amb pocs dits. Probablement els fragments de comèdia ens presenten unes heteres prou properes a la realitat. Pretendre el contrari fóra enlairar a vasta cultura allò que no eren sinó artificis propis de l'ofici, o aparellats a aquest.

En efecte, les heteres més abundants als fragments còmics pertanyen al grup que posseïa alguna habilitat artística, les ὀρχηστρίδες, ballarines, les instrumentistes de tota mena: αὐλητρίδες, flautistes, κιθαρίστριαι, citaristes, ψάλτριαι, harpistes, σαμβυκίστριαι, tocadores de σαμβύκη. Les més nombroses són les flautistes; αὐλητρίς és sovint una metàfora per *fellatrix* (Henderson, 1975: 167-68, 184-85). En la línia ja esmentada de la prostitució al carrer, el fr. 1025 *adéspoton* comença: ἐν ταῖς τριόδοις σοι προσγεῶσ' αὐλητρίδες, «per les cruïlles et somriuen les flautistes» (v. 1). Potser, entre molts d'altres, l'exemple més explícit en siga un de Metàgenes, autor de la Comèdia Antiga (fr. 4):

Us he dit abans belles
ballarines heteres, però ara us parle
de flautistes, que tot just els ix el borrioll, i que ben apressa
han afluixat, previ pagament, els genolls dels camàlics.

Sobre la música d'aquestes heteres, emperò, bona o dolenta, no tenim cap notícia; es coneix que no era el que més importava. Solien ser propietat d'un proxeneta que les llogava per a l'ocasió; així ho veiem de nou en un passatge de Llucià (*Diàlegs de les meretrus*, XV 2), en que l'hetera Pàrtenis, després de narrar tot l'aldarull, diu: «I ara còrrer a contar-ho a l'amo». Heus ací un tòpic més a desmentir: el de la «llibertat» de les heteres, que si bé concorrien a llocs i situacions que una dona honesta no hauria ni somniat, no sempre ho feien ni de grat, ni per compte propi; de fet, als fragments de comèdia és anomenat el πορνιοβοσκό, el proxeneta, i fins i tot aquest mot és el títol d'una comèdia d'Eubul i una altra de Posidip.

Quant a les heteres lliures —d'origen ciutadà o meteques— i establertes per compte propi, el caràcter «hereditari» de l'ofici —comú, d'altra banda, a altres llocs i altres cultures— pareix obtenir el suport dels textos. Les prostitutes preferien filles a fills, i compraven joves esclaves o recollien recent nascudes abandonades pels seus pares, i les criaven per a dedicar-les-hi, a tall d'inversió de futur en ocasions considerable, però d'habitud fructífera. Segons Demòstenes (*Contra Neera*, LIX 18 ss), Nicàreta, «mare» de Neera, havia adoptat a tal fi set xiquetes. El cert és que la Comèdia Mitjana i Nova passa de la prostituta de bordell a l'hetera independent. Això calia per al desenvolupament de la «falsa hetera», que finalment resulta ser d'origen lliure i honorable i tants arguments amb final feliç proporciona; la seua primera aparició pot haver estat a la comèdia Αὐλητρίς ἢ Δίδυμαι, *La flautista o Les*

bessones, d'Antífanes (Henry, 1988: 33-36). La situació en que es basen aquests arguments és versemblant, cert, però sens dubte no tan freqüent en la realitat com a l'escenari.

Per la freqüència amb què apareixen les heteres a la comèdia, hom podria argumentar que el seu nombre era considerable, i el tracte amb elles, habitual fins a la quotidianitat. Hi ha for«a comèdies que en duen noms per títol (Sommerstein, 1980: 398). No ens pareix aventurat suposar que el s. IV aC coneix una veritable crisi del matrimoni, ni es fa difícil entendre que la rígida regulació social del contacte entre els sexes imperant a Atenes (Blundell, 1995: 125 i 147) i les poques afinitats, més enllà dels fills i del patrimoni, que unien la parella casada, fan explicable, per no dir inevitable, que un percentatge bastant elevat de barons –tant solters com casats– tingués contacte amb prostitutes, cadascú amb la classe que li permetís el seu poder adquisitiu.

L'hetera de la Comèdia Mitjana i Nova, tanmateix, és una «exigència del guió», o si ho preferim, del gènere. Permet alhora satiritzar un tipus humà real, i propiciar moltes escenes divertides; i, sobretot, fa possible presentar en escena la dona, com no ho permetia la dona honesta, que en la vida real existia en un nombre molt més abundant, però que les convencions socials –no sols les del teatre– convertien en un caràcter difícil i poc productiu per a pujar-lo a un escenari, i fins i tot per a anomenar-lo pel seu nom (Sommerstein, 1980: 393).⁸ L'hetera tenia l'avantatge, per a la comèdia, de la pura i simple llibertat de desplaçament per pròpia voluntat, que segons hem vist tenien algunes heteres –no totes– però que no tenia cap dona honesta; el mateix podem dir sobre la no dependència econòmica. Però, en la realitat, no hi devia haver molt d'espai per a la idealització: sabem d'heteres que abandonaren l'ofici i es van convertir en esposes respectables, però no sabem de cap dona casada que volgués esdevenir hetera (Pomeroy, 1975: 110-111).⁹ A *Lisístrata*, els homes poden recórrer, a manca de les seues dones, als efebs o a les prostitutes (vv. 957-958), que no han estat cridades a la revolta, com si la redempció no les pogués incloure; i a *L'assemblea de les dones*, la prostitució és eliminada (716-719) (Pomeroy, 1975: 134 i 137).

Finalment, direm que Pòl·lux (IV 143), en tractar les màscares còmiques i sobre disset de femenines, en distingeix les següents d'hetera: τὸ γράδιον ἰσχνον, ἢ λυκαίνιον, probablement la *lena*; ἢ σπαρτοπόλιον ἢ λεκτική, hetera retirada; ἢ παλλακή, hetera esdevinguda concubina; τὸ τέλειον ἑταιρικόν,

8. La reticència al fet que un ciutadà anomenàs públicament una «ciutadana» pel seu nom –si no n'era parent– va ser general a Atenes almenys fins al 260 aC. Excepcions: *La pau*, vv. 992 i *Lisístrata*, vv. 1086, 1103, 1147. Escapaven a la convenció les dones que ostentaven alts sacerdocis, càrrecs que implicaven que la dona fos coneguda per tots. En el primer cas, la dona és Lisímaca, sacerdotessa d'Atena Pòlias; en els altres, Lisístrata s'identifica amb aquella.

9. La visió que l'autora té de la prostitució conserva alguns serrells d'idealització. Altrament, Cameranesi (1987) insisteix a fer veure que la dona, a Atenes, no queda rigidament subjecta a la dicotomia hetera / esposa legítima i mare.

hetera madura; τὸ ὥραϊον ἑταιρίδιον, a la flor de l'edat; ἡ διάχρυσο ἑταίρα, carregada de joieria; ἡ διάμιτρο ἑταίρα, pentinada amb una diadema característica i τὸ λαμπάδιον, amb un pentinat en punta semblant a la metxa d'un llum. Val a afegir-hi ἡ ψευδοκόρη, «falsa verge», probablement la donzella víctima d'una violació, o potser també la falsa hetera que resultarà al capdavant d'origen honorable. A banda, hi ha τὸ οἰκουρὸν γράδιον, la serventa de bordell, vella esdentegada; τὸ παράψεστον θεραπαινίδιον, serventa personal de l'hetera, de cabells llisos i nas camús; i ἡ ἄβρα περίκουρο, serventa joveneta.

Les heteres com a categoria

És molt possible que hi haja al·lusions a l'hetera en molts fragments còmics dels quals ens manquen elements per a la interpretació. En altres, hi ha referències desprovistes de matís; però la menció de l'hetera sol anar unida a un cert to de menyspreu, o pitjor. Vegem-ne una de les més punyents mostres, d'Alexis (fr. 103):

- Primer, quant al seu guany i el despull del proïsme
tota altra cosa els és secundària, i tramen
plans contra tothom. I quan tenen un bon passar,
prenen heteres novelles, primerenques en l'ofici;
- 5 de seguida les remodelen, talment que ni en maneres
ni en aparences continuen essent ja les mateixes.
És això que una és baixeta: hom li empaloma suro
als escarpins. Que és alta: vist xinell-la fina
i compareix bo i abatent el cap contra el muscle;
- 10 això li minva al«ada. Una no té malucs:
li'ls vesteix cosits sota la roba, de manera que les anques
li aclamen els que la veuen. Té el ventre gros:
per a aquestes hi ha uns pits dels que duen els còmics;
talment afegint-se'ls ben erts, com si fossen puntals
- 15 separen el vestit del ventre, cap al davant.
Una té les celles roges: li les pinta de sutja.
S'esdevé que és negra: s'empastifa de cerussa.
Una és molt blanca de color: s'unta amb coloret.
Que té bellesa de cos: el mostra nu.
- 20 Té les dents ben conformades: per for«a li cal riure,
per a què contemplen els presents com n'és d'elegant, la seua boca.
I si no li plau riure, es passa el dia dins
amb una branqueta fina de murta dins dels llavis,
dreta, talment com exposen els carnisers
- 25 les cabe«oles de cabra, sempre que en venen;
així tothora fan ganyota, tant si volen com si no.
[Mitjan«ant tals arts es fabriquen les màscares.]

A la comèdia aristofànica no són les heteres les que reben atacs

directament, sinó els seus clients; la relació d'un home –especialment un polític– amb una hetera, mostra la immoralitat del polític; la Comèdia Mitjana fustiga especialment la codícia i golafreria de l'hetera, per bé que comencen a aparèixer encara algunes valoracions favorables a l'hetera. Entre això i la *bona meretrix*, que d'altra banda apareix als textos en proporció reduïda, ací ens trobem amb la caracterització negativa. Potser aquesta era necessària, atès que a la Comèdia Nova, més que no a la humanització de l'hetera, assitim a la «salvació» de la «falsa hetera» (Henry, 1988: 3, 29, 37, 42).

Aquesta exposició còmica dels artificis de la bellesa – no exclusius de l'hetera, però sí molt exagerats en aquesta – arriba a semblar repugnant, com ara a Eubul, poeta de la Comèdia Mitjana (fr. 97); no es fa referència expressa a les heteres, però podem suposar-la:

- Per Zeus!, ni empastifades con cerusses
ni, com vosaltres, que amb móra les galtes
us pinteu. I si eixiu en estiu,
dels vostres ulls dos devesalls
5 ragen de tinta negra, i des de les galtes la suor
cap al coll tra«a un solc vermell,
i quan us pentineu els cabells sobre el rostre,
infecte de cerussa, blancs pareixen.

En realitat, ni aquests tòpics eren exclusius de la comèdia ni de la figura de l'hetera; recordem aquell passatge de Xenofont (*Econòmic*, X 2, 1) en què Iscòmac descriu els afaits de la seua muller en to rialler i punyent (Cameranesi, 1987: 39).

Tot plegat, les heteres existeixen i això és un fet socialment assumit, sense els pudors que en èpoques posteriors suscitarà la prostitució, de luxe o no. Un fragment d'Alexis (255) fins i tot els adjudica les seues pròpies festivitats, amb sanció religiosa: i heus ací possibilitat –atractiva però inde-mostrable, per manca, al capdavant, de marcadors de gènere– que aquestes festes fossen una ocasió de contacte entre heteres i dones honestes:

La ciutat celebrava les Afrodísies de les heteres;
les lliures tenen altres festes distintes.
En aquests dies és costum seu fer revetla
i és † llei que les heteres [siguen] a casa amb nosaltres.†

Les festes Afrodísies existien també a Atenes, i a altres llocs, però la font, Ateneu (XIII 574b), ens situa l'acció de la comèdia a Corint, on l'abundància d'heteres era proverbial. El cert és que a Corint el culte a Afrodita presentava trets més orientalitzants que en cap altre lloc; aspecte explicat pel tradicional i intens comer« amb Àsia Menor. El més curiós, a ulls grecs, n'era la prostitució sagrada; perquè amb una altra única excepció, a Epizèfir de Lòcrida, el culte a Afrodita era tan auster i respectable com qualsevol altre (Farnell,

1977 II: 635-636). Fos com fos, sobre Corint com a lloc de plaers i residència d'heteres, vegeu Aristòfanes: κορινθιάζομαι· τὸ ἑταιρεῖν (fr. 370), Hesiqui (o 1799); Foci (360.18 = *Suda* o 924) i Zenobi (*Antologia grega*, I 27).

Finalment, i si hem relacionat les heteres amb el menjar, recordem que no menys són associades –com les dones en general, però encara més insistentment– amb el vi, la qual cosa veurem més clarament tot seguit, en referir-nos a les heteres pel seu nom, i que permet acudits com ara aquest d'Alexis (fr. 284), idèntic quasi mot per mot a un d'Eubul (fr. 122); hi ha abundants exemples de versos comuns a dos o més poetes còmics, sense que siga possible dir si un va copiar l'altre, o tots dos van beure de la mateixa font (Arnott, 1996: 779):

És ben característic, entre les heteres,
preferir for«a el vi anyenc, però l'home
no pas l'anyenc, sinó el més jove.

L'ETERA AMB NOM

Tot i escaure's l'advertiment previ que pocs noms de dona són privatis o exclusius de les heteres (Herter, 1900: 67); Gomme-Sandbach, 1973: 631), el fet que determinats noms d'hetera són recurrents i els trobem en molts fragments d'autors diversos ens suggeriria que es tracta de *nomina ficta* especialment productius, és a dir, una mena d'especificacions del tipus còmic de l'hetera, però tan tòpiques com el genèric. Altrament, alguns d'aquests noms els trobem ben testimoniats com a personatges reals. Es dedicaven, doncs, els autors còmics a seguir de ben a prop les indústries de les heteres cèlebres? O això només s'esdevenia en funció dels seus clients, quan aquests eren ciutadans coneguts per la seua activitat política, o per la seua fortuna, o per alguna altra circumstància? Un exemple d'aquesta darrera possibilitat el trobaríem a les al·lusions d'Aristòfanes a Aspàsia. La nostra opinió, tanmateix, és que podem aplicar a l'hetera el mateix que a una altra figura còmica recurrent, el paràsit: un personatge real és transferit, per caricaturització, a la categoria de tipus còmic, i feta aquesta transferència hom el fa servir com a subjecte d'arguments que requereixen aquest tipus còmic.

Vegem, emperò, algunes heteres famoses amb referent real que trobem a la comèdia. Com hem vist, a Anàxilas (fr. 22) apareixia Sinope, inspiradora del verb «sinopejar», troballa d'Alexis (fr. 109). Probablement fou l'hetera més mencionada, però els esments que en trobem als fragments són molt breus. Una relativa excepció ens l'ofereix Antífanes, però tot plegat és de difícil interpretació per comparar heteres amb diversos peixos i mariscs (fr. 27, vv. 12-14):

I el congre de Sinope, que ja espines
molt grosses té, aquest d'ací, qui s'acostarà
el primer a comprar-lo?

Probablement al·ludeix al fet que Sinope ja tenia més anys que atractius; procedia de Tràcia (Teopomp, 115 F 253 Jacoby; Ateneu, XIII 595 A) i es va establir a Atenes on va exercir la prostitució fins a la vellesa (Heròdic *apud* Ateneu XIII 586 A).

A l'anterior fragment també es fa esment de Pitionice (v. 20), i el fr. 143 d'Alexis es redueix a la menció d'aquesta hetera, però al mateix passatge la font, Ateneu (XIII 595 D) ens tramet un fragment de Filemó (15):

Reina seràs de Babilònia, si així la sort ho disposa;
has sentit parlar de Pitionice i d'Hàrpal.

Ateneu hi cita diversos altres testimoniatges d'historiadors tant sobre Pitionice com sobre l'afer Hàrpal; aquest noble macedoni (c. 355-323 aC), home de confiança d'Alexandre el Gran, va fugir a Atenes amb soldats i molts diners, amb el qual va subornar tot de polítics atenesos, fins i tot Demòstenes. Pitó de Catània, o de Bizanci, poeta tràgic de finals del s. IV aC, va representar *Àgen*, interessant acostament entre comèdia i drama satíric (Rossi, 1970: 295-296); *Àgen* era Alexandre el Gran, Hàrpal apareixia amb el seu nom autèntic i hi figuraven també Pitionice i altres heteres famoses. Tot plegat, Pitionice va inspirar els comediògrafs perquè la seua vida fou realment extraordinària, fins al punt que, quan va morir, Hàrpal la va enterrar amb gran pompa en un luxós mausoleu vora la Via Sacra, cap a Eleusis. Apareix també a Timocles (frs. 15 i 16), per les seues relacions amb un polític i amb els fills de Querèfil, conegut salaonaire al qual fou concedida la ciutadania atenesa.

A Alexis (fr. 225) trobem una altra hetera de renom:

Nanni enfolleix
per Dionís.

Aquest apel·latiu amb prou versemblança es troba relacionat amb mots del llenguatge infantil com ara *νάνα* o *νάνη*, sense oblidar el substantiu *νάνα*, «nan»; *Νάνιον* podria ser el sobrenom, en diminutiu afectuós, d'una dona de curta al·luda; recordem que també Nanni apareixia a Anàxilas (fr. 22). Ateneu (XIII 576 C) en fa esment, per una anècdota d'Amfícrates (Jacoby 338 F 4) sobre Temístocles, que aquest hauria entrat a l'àgora, a hora de molta gent, en un carro arrossegat per les heteres Làmia, Escióne, Sàtira i Nanni. D'altra banda, en cap altre lloc s'al·ludeix a una especial afecció de Nanni per la beguda. Eubul va representar una comèdia anomenada *Nanni*; també la menciona Amfis (fr. 23):

- Cec em pareix que és Plutus¹⁰
 que a casa d'aquesta no entra,
 però a la de Sinope, Lica, Nanni
 i en altres semblants paranyes de la vida
 5 es queda assegut i, enfavat, no se'n va.

I tornem a trobar-la al llistat d'heteres pressumptament velles de la comèdia *Orestautoclides* de Timocles (fr. 27), que pareix comparar-les amb les Eumènides.

Al voltant del dissortadíssim
 dormen las velles, Nanni, Plangó, Lica,
 Gnatena, Frine, Pitionice, Mírrina,
 Crísis, † Conals †, Hieroclia, Lopadi.

L'hetera vella pareix haver estat la ridiculització extrema del tipus còmic, o del personatge real, pels comediògrafs. Vegem-ho a través d'una de ben coneguda, recordada en la seua joventesa, juntament amb altres del mateix ofici, a Anaxàndrides (fr. 9):

- (A.) Que coneixes Lais la de Corint?
 (B.) I com no?
 La nostra paisana.
 (A.) Una amiga seua
 era Àntia.
 (B.) També aquesta era la nostra joguina.
 (A.) Per Zeus, en flor es trobava llavors Lagisca, i era aleshores
 5 també Teòlita molt bonica de cara i formosa,
 i deixava entreveure Alfàbega com n'havia de ser, de radiant.

Quant a Àntia, sabem per Ateneu (XIII 586 E) que cixà de prostituir-se encara jove; que Lagisca va conviure i tingué un fill amb Isòcrates (XIII 392 D); Teolita apareix en sengles fragments dels poetes còmics Teopomp (33) i Fileter (9 K.-A.), com veurem tot seguit; Ἰ'Ωκλειμὼν, «Alfàbega», en altres d'Eubul (53), Nicòstrat (20) o de l'orador Hiperides (13 Jacoby). Però amb diferència la carrera més brillant fou la de Lais, que segons Ateneu (XIII 588 C) fou amant d'Aristip, de Demòstenes i del cínic Diògenes; celebrada entre altres pintors per Apel·l·les, la seua bellesa havia d'acabar marcint-se, per for«a, i el seu *caché* minvant, com s'encarrega d'assenyalar Epícrates, autor de la Comèdia Mitjana (fr. 3):

La mateixa Lais és malfainera i bevedora,
 i cada dia tan sols mira per beure i menjar;

10. Personificació de la Riquesa, como a la comèdia homònima d'Aristòfanes.

- em sembla que el mateix passa
a le àguiles; en efecte, aquestes, de joves,
5 de les muntanyes caps de bestiar mengen i llebres,
que des de l'aire arrabassen per la for«a;
però quan ja envelleixen, aleshores ~ -
a vora els temples es posen amb una fam atro«,
i llavors això és considerat un prodigi.
10 També Lais podria considerar-se <ara> amb raó un prodigi.
I és que ella, quan era una mosseta i jove,
per les estateres estava enfereïda
i haguesses vist Farnabazos abans que a ella;
en canvi, des que duu ja en anys una llarga carrera
15 i relaxa els perfils de la seua figura,
veure-la a ella és més fàcil que escopir;
i ja ix volant cap a qualsevol lloc,
i agafa igual moneda gran que petita,
i tant li fa un vell que un jove.
20 Tan dòcil se ha tornat, amic meu,
que ja els diners et pren de la ma.

Lamentable *sic transit gloria... meretricis* en el qual insisteix Fileter (fr. 9):

- Cèrcope, que no té ja tres-mil anys,
i la de l'odiós Diopites, Tèlesis, uns altres deu-mil?
I de Teòlita, ningú sap per primera vegada quan va nèixer.
Que Lais, en arribar al seu final, no va morir follada
5 i Istimíada i Neera i Fila no estan podrides?
De Còssifes, Galenes i Corones, no en faig esment.
De Nais, calle: perquè de queixals, no en té.

Frine, finalment, és potser l'hetera que va arribar a altes cotes professionals i socials, tot i haver partit d'orígens ben humils, segons posa Timocles (fr. 25) en boca d'un amant rebutjat, de la comèdia *Neera*:

- Pero a mi, infeliç
enamorat de Frine, quan ella encara
collia tàperes i no tenia tot allò que ara té,
per bé que m'hi gastava moltíssim cada vegada, em tancava
5 la porta als nassos.

Collir tàperes és feina desagradada – és un arbust espinós – i això ens indica la precària situació econòmica d'aquesta dona; tanmateix, Ateneu, font del fragment (XIII 590 D - 591 F) ens hi informa de la celebritat assolida després per Frine, així com de la defensa que en feu l'orador Hiperides. Timocles, com Amfis a *La pentinadora* mencionava en aquesta comèdia la seua riquesa, que esdevingué enorme, fins al punt que s'oferí a finançar la

reconstrucció de les muralles de Tebes després que Filip les destruís en 335 aC. Frine fou molt respectada i a la seua mort hom n'erigí estàtues; Posidip, poeta de la Comèdia Nova, la defineix com la més il·lustre de les heteres i recorda el seu (fr. 13):

- Frine ha estat, abans de la nostra època, la més il·lustre
de les heteres, amb molt; i en efecte, ni que sigues més
jove que aquells temps, hauràs sentit parlar del seu procés.
Pareixia haver causat greus danys a les hisendes,
5 però va captivar l'Heliea valent-se del seu cos
i prenent la mà dreta dels jutges un per un
amb llàgrimes va salvar amb prou feines la vida.

A TALL D'INCERTES CONCLUSIONS

Com hem advertit al principi, la brevetat dels fragments i la manca dels arguments en què s'inserien no ens permeten traure'n més certeses que, si de cas, les de freqüència, i encara molt minvades. Una d'elles podria ser la desmitificació d'aquella ideal prostitució de luxe, duta a terme per dones de sofisticada aparença i elevada cultura, que es movien en un cercle d'artistes i intel·lectuals amb els quals mantenien relacions estables. Creiem haver aportat ja prous testimoniatges còmics que mostren clarament com les coses eren d'una altra manera, bastant més sòrdida.

Ara bé, també val a destacar que no hi ha massa fragments moralitzadors; el següent, d'Antífanos (fr. 2), més aviat constitueix una excepció pel to sentenciós:

Una hetera és, per a qui la manté, una desgràcia;
perquè se'n gauba, tot i tenir a casa un mal, i gran.

El sexe obtingut comercialment no mereix especial reprovació. Els retrets, si n'hi ha, no s'adrecen contra aquells barons que tenen contacte amb prostitutes, sinó contra aquells que s'hi arruïnen; tot plegat, respon a la coneguda màxima dèlfica μηδὲν ἄγαν, «res en excès» (Dover, 1973: 118-119). L'hetera no és un element negatiu com a tal; si de cas, concentra els defectes i els vicis que en general tenen les dones: l'afecció al vi, l'avarícia, la gal·leria... La diferència és que l'hetera té sexe, almenys en té de més explícit que la dona casada, de la qual no s'espera ni tan sols que tinga bellesa; així ho enuncia Eurípides: «No és la bellesa, dona, sinó les virtuts que complauen els marits» (*Andròmaca*, vv. 207-208). La conseqüència còmica és evident: tornant a Antífanos, podem veure com, quant a atractiu i plaer, dona i hetera són termes equivalents (fr. 101):

- Aleshores, que no tinc jo dret a ser amant de les dones
i posseir gratament les heteres totes?
Sentir, doncs, abans que res, això mateix que tu fas,
que els meus peus siguin fregats per mans suaus i belles,
5 cóm no ha de ser cosa divina?

Creiem preferible, doncs, quedar-nos amb aquesta imatge i amb aquest valor positiu del concepte, i il·lustrar-la per a finalitzar amb tres aspectes: la de l'amor joïós a Efip (fr. 6).

- Després, en entrar, en cas que es trobe entristit
algú de nosaltres, l'afalaga amb plaer.
Besa, no prement la boca
5 com a un enemic, sinó com dos ocellets
mig obrint-la, † ella et † conhorta
i et posa alegre i de seguida et despulla de tot
pesar a l'acte, i content et deixa.

La del refinament a Eubul (fr. 41; la font ens clarifica que es refereix a una hetersa):

Y amb quina correcció sopava,
no com les altres que fent boles
de porros s'omplen les galtes i la carn
arranquen a bocins sense pudor, sinó que, de cada cosa,
en tastava un poc com una donzella milèsia.

I potser la més versemblant i la que més posa, sense truculències, l'ofici de l'hetera a la seua correcta dimensió, de nou a Antífanos (fr. 210):

- Aquest que dic
va veure una hetera que habitava a casa
d'uns veïns i es va enamorar d'ella.
Natural de la ciutat, però privada de tutor i de parents,
5 posseïdora d'un caràcter d'or inclinat a la virtut,
una veritable hetera; perquè les altres aquest nom,
que és de debó bonic, solien amb llurs maneres.

BIBLIOGRAFIA

Edicions dels principals textos antics emprats:

KAIBEL, G. *Athenaei Naucratis Dipnosopistarum*. 3 vol. 1887-1890 (reimp. 1985).

KASSEL, R. i AUSTIN, C. *Poetae Comici Graeci*. Berlin - Nova York.

III 2. *Aristophanes, Testimonia et Fragmenta*, 1984.

IV. *Aristophan - Crobylus*, 1983.

V. *Damoxenus - Magnes*, 1986.

VIII. *Menecrates - Xenophon*, 1989.

II. *Agathenor - Aristonymus*, 1991.

VIII. *Adespota*, 1995.

VI 2. *Menander*, 1998.

General (quan una obra ha estat consultada a través d'una traducció, o d'una publicació distinta de l'original, la paginació referenciada correspon a aquesta):

ARNOTT, W. G. (1996): *Alexis: The Fragments. A Commentary*. Cambridge.

BERGSON, H. (1900): *Le rire*. París, 1936 (42a ed.).

BLUNDELL, S. (1995): *Women in Ancient Greece*. Harvard.

CAMERANESI, R. (1987): «L'attrazione sessuale nella comedia atica antica», *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, 55, pp. 37-47.

CANTARELLA, E. (1981): *L'ambiguo malanno. Condizione e immagine della donna nell'antichità greca e romana*, Roma = *La calamidad ambigua*, Madrid, 1996².

DOVER, K. J. (1973): «Classical Greek attitudes to sexual behaviour», *Arethusa*, 6, pp. 59-73 = *idem* a Golden, M. i Toohey, P. (eds.), *Sex and difference in ancient Greece and Rome*, Edimburg, 2003, pp. 114-128.

GOMME, A. W. i SANDBACH, F. H. (1973): *Menander. A Commentary*. Oxford.

HENDERSON, J. (1975): *The Maculate Muse: Obscene Language in Attic Comedy*. New Haven, 1991 (2a ed.).

HENRY, M. (1988): *Menander's Courtesans and the Greek Comic Tradition*. Frankfurt.

HERTER, H. (1900): «Die Soziologie der antiken Prostitution im Lichte des heidnischen und christlichen Schrifttums», *Jahrbuch für antike und Christentum*, 3, pp. 70-111 = «The sociology of prostitution in antiquity in the context of pagan and christian writings», a Golden, M. i Toohey, P. (eds.), pp. 57-113.

LEFKOWITZ, M. R. (1996): «Wives and husbands», *Women in Antiquity*. Oxford.

MOSSÉ, C. (1995): «La sexualidad de la mujer griega: época arcaica y clásica», a Pérez, A. i Cruz, G. (eds.),

Hijas de Afrodita: la sexualidad femenina en los pueblos mediterráneos, Madrid, pp. 35-46.

PLÁCIDO, D. (2004): «Aspasia, la otra cara de la Atenas de Pericles», a de la Villa, J. (ed.), *Mujeres de la Antigüedad*, Madrid, pp. 85-98.

POMEROY, S. (1975): *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*. New York. = *Diosas, ramerías, esposas y esclavas. Mujeres en la Antigüedad Clásica*. Madrid, 1990.

RODRÍGUEZ MONESCILLO, E. (2004): «Lisístrata, una mujer de Grecia», a de la Villa, J. (ed.), pp. 99-122.

ROSSI, L. E. (1972): «Il dramma satiresco attico», *Dialoghi de Archeologia*, VI, pp. 248-302.

SERNA, J. (2003): «El pasado que no cesa. Historia, novela y agnición», *Ayer*, 51, pp. 227-264.

SOMMERSTEIN, A. H. (1980): «The naming of women in Greek and Roman comedy», *Quaderni di storia*, VI, 11, pp. 393 - 418.